Sharada Research Journal
Multidisciplinary Peer Reviewed, Journal
ISSN : 3102-0658

अग्निपुराणे नाट्यचिन्तनम्

हरिलाल जोशी
प्राचार्यः
शारदाविद्यापीठम्, महेन्द्रनगरम्
Mail: joshiharilal12@gmail.com@gmail.com

सारः

अग्निपराणं ज्ञानेन सम्बद्धान् विविधान् विषयान् प्रस्तौति, अत इदम् अग्निपुराणं समीक्षका विश्वकोषं मन्वते। अत्र काव्यशास्त्रेण सम्बद्धा विषया व्याख्याताः सन्ति। पुरातनस्य मतस्य अनुयायिनः केचन विद्वांसः काव्यशास्त्रेण सम्बद्धानां विषयाणां चिन्तकेषु ग्रन्थेषु इमं ग्रन्थं प्रथमं मन्वते। अस्य व्यासविहितत्वं तत्र ते कारणं कथयन्ति। काव्यगताया भाषायाः शैल्यादीनां तत्र वर्णितानां विषयाणां च अध्ययने तथा न अनुभूयते। अत इतरे इमं सङ्कलनस्य ग्रन्थं मत्वा अत्रत्यानां विषयाणां काले काले प्रक्षेपं सूचयन्ति। अतः अस्य ग्रन्थस्य कालकर्त्रादिविषये विद्वांसो विवदमाना दृश्यन्ते। काव्यसम्बद्धानां विषयाणां मध्ये नाटकम् अत्र विषयीकृतम् अस्ति, तदर्थं च अग्निपुराणस्य ३३८ तमः अध्यायो यतमानः अस्ति। पुराणानां परिचयेन साकम् आरब्धे अस्मिन् आलेखे तदनु अग्निपुराणस्य परिचय उपस्थापितोऽस्ति। ततः अग्निपुराणस्य काव्यशास्त्रेण सम्बद्धस्य भागस्य विषयान् सूचीकृत्य अत्र नाट्यविषयप्रतिपादकम् अस्य पुराणस्य ३३८ तमम् अध्यायम् आधृत्य नाट्यविषयाः प्रतिपादिताः सन्ति। तत्र च प्रथमं नाटकलक्षणं प्रतिपाद्य नाटकप्रकारा निरूपिताः सन्ति। ततो नाटकप्रवृत्त्या साकं पूर्वरङ्गादीनां प्रतिपादनं विधाय अत्र अग्निपुराणम् आधृत्य पूर्वरङ्गस्य इतिकर्तव्यता सम्पादिता विद्यते। तदनु अग्निपुराणे वर्णितां सूत्रधारादिव्यवस्थां संसूच्य अत्र नाटकस्य आमुखव्यवस्था उपपादिता अस्ति। आमुखेषु प्रवृत्तकस्य, कथोद्धातस्य, प्रयोगातिशयस्य, इतिवृत्तस्य च निरूपणम् आलेखे विहितम् वर्तते। ततश्च अत्र अर्थप्रकृतीनाम्, चेष्टानाम्, सन्धीनां च निरूपणं विधाय अत्र नाटकस्य देशकालनिरूपणं सम्पादितम् अस्ति। एवम् अग्निपुराणे वर्णितानां सर्वेषां नाट्येन सम्बद्धानां विषयाणां प्रतिपादनं विधाय अयं लेखः उपसंहृतः अस्ति। नाटकस्य स्वरूपादीनां, तस्य विभागादीनाम्, तस्य तत्त्वादीनां च निरूपणे अग्निपुराणं क्षमत्वं भजते। परम् अत्रत्यानां विषयाणाम् अध्ययनेन नाट्येन सम्बद्धानां विषयाणाम् अपूर्णत्वं ग्रन्थे लक्ष्यते। पुस्तकालयविधिना सामग्रीसङ्कलनं विधाय निगमनपद्धत्या विषयप्रतिपादनं च कृत्वा विलिखितः अयं लेखः विश्लेषणविधिपरो वर्तते, यतो हि अत्र स्थापितानां सिद्धान्तानाम् एव अनुशीलनं विहितम् अस्ति।

शब्दबीजानि प्रवृत्तिः, पूर्वरङ्गः, सूत्रधारः, विदूषकः, अर्थप्रकृतिः, चेष्टा, सन्धिः।

विषयप्रवेशः

अग्निपुराणे संसारे वर्तमानाः प्रायेण सर्वे अपि विषयाः समाविष्टाः सन्ति। अनेकेषां विषयाणां समावेशाद् इदं पुराणं

विश्वकोषत्वेन व्यवह्रियमाणं वर्तते । अत्र भूगोलेन, खगोलेन, ज्योतिःशास्त्रेण, दर्शनेन, व्यवहारेण, साहित्येन, भाषया, व्याकरणेन, उपचारपद्धत्या, वास्तुना, पौराणिकेन विषयेण, इत्याद्यैः अनेकैः विषयैः सह सम्बद्धा अनेके विषयाः उपवर्णिताः सन्ति । तस्मिन् एव क्रमे ग्रन्थकारेण अत्र काव्यशास्त्रेण सम्बद्धा विषया अपि उपस्थापिताः सन्ति । अस्मिन् पुराणे ३३७ तमाद् अध्यायाद् आरभ्य ३४८ तमम् अध्यायं यावत् काव्यशास्त्रेण सम्बद्धा विषयाः सन्ति । एवंविधे अस्य अग्निपुराणस्य काव्यशास्त्रेण सम्बद्धे एकादशभिः अध्यायैः सम्पन्ने काव्यशास्त्रीये भागे काव्यलक्षणाद् आरभ्य काव्यशास्त्रेण सम्बद्धाः प्रायेण सर्वे अपि विषया वर्णिताः सन्ति । रसानाम्, अलङ्काराणाम्, रीतीनाम्, अभिनयादीनां च निरूपणेन काव्यशास्त्रचिन्तने अग्निपुराणं स्वनाम्ना एव धन्यं सञ्जातम् अस्ति । एवंविधस्य अस्य पुराणस्य ३३८ तमः अध्यायो नाटकस्य निरूपणे प्रवृत्तो वर्तते । अस्मिन् लेखे इमम् एव अध्यायं विषयीकृत्य नाटकस्य स्वरूपादीनां निरूपणं विधीयते ।

समस्याकथनम्

अग्निपुराणं पौरस्त्यानां विश्वकोषः अस्ति इति विदुषाम् अभिमतो वर्तते । अत्र काव्यशास्त्रेण सम्बद्धाः विषयाः अपि वर्णिताः सन्ति । छन्दसां निरूपणात् साकं समारब्धे अस्य पुराणस्य काव्यशास्त्रेण सम्बद्धे भागे अग्निपुराणेन छन्दोभिः साकं काव्यलक्षणादयः काव्यशास्त्रीयाः अनेके विषयाः निरूपिताः वर्तन्ते । तेषु विषयेषु नाट्येन सम्बद्धान् विषयान् विषयीकृत्य ग्रन्थकृता ३३८ तमः अध्यायः विरचितः अस्ति । अस्मिन् लेखे अग्निपुराणस्य ३३८ तमस्य अध्यायस्य नाट्यनिरूपणेन सम्बद्धा विषयाः समीक्षिता वर्तन्ते । अग्निपुराणेन अभिमतस्य नाट्यस्य स्वरूपादीनां समालोचनक्रमे अत्र तेन विषयेण सम्बद्धा अनेकाः समस्या उद्भाविताः सन्ति । विशेषतः अत्र निम्नसमस्ययोः समाधानार्थं यत्नो विहितो विद्यते–

क) अग्निपुराणे काव्यशास्त्रेण सम्बद्धाः के विषयाः निरूपिताः सन्ति ?

ख) अग्निपुराणेन अभिमतस्य नाटकस्य स्वरूपं तस्य भेदादिकं च कीदृशम् अस्ति ?

उद्देश्यम्

अग्निपुराणे लोके प्रचलितानां विविधानां विषयाणां सङ्ग्रहो वर्तते । अत इदं पुराणं पौरस्त्यानां विश्वकोषः कथ्यते । एवं विश्वकोषत्वेन सङ्कथ्यमानम् अग्निपुराणं काव्यशास्त्रेण सम्बद्धानां विषयाणां च चर्चां विहितवद् अस्ति । काव्यशास्त्रेण सम्बद्धेषु अग्निपुराणेन अभिमतेषु विषयेषु अस्मिन् लेखे नाट्यं विषयीकृतम् अस्ति । नाट्यस्य विषये अग्निपुराणेन अभिमतायाः धारणायाः अनुशीलनम् अस्मिन् लेखे विहितं वर्तते । तस्मिन् क्रमे समापतितानां समास्यानां समाधानाय अयं लेखो नितरां प्रयत्नशीलः अस्ति । विशेषतः समाधेयत्वेन अस्य लेखस्य उद्देश्यनिर्धारणम् इत्थं विहितं विद्यते-

क) अग्निपुराणे वर्तमानानां काव्यशास्त्रेण सम्बद्धानां विषयाणां सामान्यं दिग्दर्शनम्,

ख) अग्निपुराणेन अभिमतस्य नाटकस्य स्वरूपस्य तस्य भेदादीनां विषयाणां च निरूपणम् ।

अध्ययनविधिः

अग्निपुराणं सङ्ग्रहशीलं पुराणम् अस्ति । अतः अत्र ज्ञानेन विज्ञानेन च सम्बद्धाः अनेके विषयाः प्रतिपादिताः सन्ति । काव्यशास्त्रेण सम्बद्धानां विषयाणां सङ्कलनम् अपि अनेन पुराणेन विषयीकृतम् अस्ति । अस्मिन् पुराणे

काव्यशास्त्रेण सम्बद्धाः प्रायेण सर्वे अपि साधारणाः विषयाः उपस्थापिताः सन्ति । अत्र तस्य एव अग्निपुराणेन सम्बद्धस्य काव्यशास्त्रीयस्य भागस्य नाट्येन सम्बद्धाः विषयाः अनुशीलिताः सन्ति । अस्मिन् लेखे सामग्रीणां सङ्कलनाय बाहुल्येन पुस्तकालयविधिः प्रयुक्तो विद्यते । सङ्कलितानां सामग्रीणां विश्लेषणेन अत्र समधेयत्वेन उपरि प्रतिज्ञातयोः समस्ययोः समाधानार्थं यत्नो विहितो वर्तते । अत्र अग्निपुराणं प्राथमिकसामग्रीत्वेन प्रयुक्तम् अस्ति चेत् नाट्यस्य लक्षणादिभिः सम्बद्धा अन्ये ग्रन्था लेखाश्च अत्र सहायकसामग्रीत्वेन प्रयुक्ता विद्यन्ते ।

अग्निपुराणान्तर्गतं नाट्यम्

अग्निपुराणं ३८२ अध्यायेषु विभक्तं पुराणम् अस्ति । इदं पुराणं विविधैः ज्ञानेन विज्ञानेन च सम्बद्धैः विविधैः विषयैः परिलसितं वर्तते । अस्य अग्निपुराणस्य ३२८ तमाद् अध्यायाद् ३४७ तमम् अध्यायं यावत् प्रायेण काव्यशास्त्रसम्बद्धा विषयाः सन्ति । छन्दोनिरूपणं त्यज्यते चेद् अपि ३३७ तमाद् अध्यायात् ३४७ तमम् अध्यायं यावद् एकादश अध्यायाः अत्र काव्यस्वरूपादीनां चर्चया काव्यकर्तॄणां मार्गनिर्देशनं कुर्वन्ति । तत्र ३३८ तमः अध्यायः नाट्यनिरूपणपरः अस्ति । तस्य नाट्यनिरूपणपरस्य अध्यायस्य अध्ययनात् प्राग् अत्र पुराणानां सामान्यं परिचयं प्रस्तुत्य अग्निपुराणस्य परिचयः उपस्थाप्यते । तदनु च अग्निपुराणस्य काव्यशास्त्रीये भागे वर्तमानानां विषयाणाम् अत्र सङ्केतः क्रियते । अनन्तरम् एव अत्र अग्निपुराणस्य ३३८ तमम् अध्यायम् आधृत्य नाट्यचिन्तनं विधीयते ।

संस्कृतवाङ्मये पुराणानां विशिष्टं स्थानं विद्यते । पौरस्त्यानां संस्कृतौ संस्कारे च पुराणानां प्रभावो दृश्यते । पुराणं पौरस्त्यानां संस्कृतेः प्राणः अस्ति, हिन्दुधर्मस्य मूलः आधारो विद्यते, इतिहासस्य च क्रोशशिला अस्ति । पुराणेषु पौरस्त्यानां श्रद्धा वेदेभ्यो न्यूना नास्ति । सर्वेषां वेदानां ज्ञाता अपि पुराणानाम् अज्ञाने विचक्षणो न मन्यते । उक्तं च – 'यो विद्याच्चतुरो वेदान् साङ्गोपनिषदो द्विजः । न चेत्पुराणं संविद्यान्नैव स स्याद्विचक्षणः (शास्त्री १९५९, पृ. १)' इति । पुराणेषु वर्णितान् पञ्चधा विषयान् आलम्ब्य पुराणस्य पञ्च लक्षणानि पुराणेषु एवं प्रस्तुतानि सन्ति- 'सर्गश्च प्रतिसर्गश्च वंशो मन्वन्तराणि च । वंशानुचरितं चैव पुराणं पञ्चलक्षणम् (व्यासः २०२९, पृ. २)' इति । एतदनुसारेण सृष्टेः, प्रलयस्य, मानवानां वंशविस्तारस्य, मन्वन्तराणाम्, ऋषिवंशानां राजवंशानां च उदारचरितानां जनानां च विषये पुराणेषु वर्णितं प्राप्यते । पुराणानि एतेषु पञ्चसु एव विषयेषु सीमितानि न सन्ति, अतः पुराणानि विषयाणां वैविध्यं प्रदर्शयन्ति ।

पुराणानां सङ्ख्या नियता अस्ति । अष्टादशसङ्ख्यकानां पुराणानां चर्चा सर्वत्र लभ्यते । पुराणानां नाम्नां निर्देशकः एकः श्लोकः प्राप्यते- 'मद्वयं भद्वयं चैव ब्रत्रयं वचतुष्टयम् । अनापलिङ्गकूस्कानि पुराणानि विदुर्बुधाः (व्यासः २०६७, पृ. ७५)' इति । एतस्य पद्यस्य अनुसारेण मत्स्यपुराणम्, मार्कण्डेयपुराणम्, श्रीमद्भागवतपुराणम्, भविष्यपुराणम्, ब्रह्मपुराणम्, ब्रह्माण्डपुराणम्, ब्रह्मवैवर्तपुराणम्, विष्णुपुराणम्, वराहपुराणम्, वामनपुराणम्, वायुपुराणम्, अग्निपुराणम्, नारदपुराणम्, पद्मपुराणम्, लिङ्गपुराणम्, गरूडपुराणम्, कूर्मपुराणम्, स्कन्दपुराणं चेति पुराणानि अष्टादश सन्ति । एतानि अष्टादश पुराणानि प्रायेण सर्वैः विद्वद्भिः पुराणत्वेन स्वीकृतानि सन्ति । यद्यपि धार्मिकदृष्ट्या आध्यात्मिकदृष्ट्या च श्रीमद्भागवतमहापुराणस्य महत्त्वं सर्वोपरि वर्तते, तथापि ज्ञानविज्ञानदृष्ट्या अन्यानि अपि पुराणानि यथायथं वैशिष्ट्यं भजन्ते । अग्निपुराणं तेषु अष्टादशसु पुराणेषु अन्यतमं वर्तते इति तु तेषां नामनिर्देशात् स्पष्टं जातम् एव ।

अग्निपुराणं पौरस्त्यानां ज्ञानकोशो मन्यते । अग्निपुराणे वर्णितान् विविधान् विषयानाधृत्य समीक्षणं विधीयते चेद्

अस्य ज्ञानकोशत्वं युक्तियुक्तं दृश्यते। अत्र वर्णिताः काव्यशास्त्रीयाः विषयाः अपि अस्य महत्त्वाख्यापने निरताः दृश्यन्ते। एतस्य अग्निपुराणस्य विषये पाश्चात्त्यैः विविधैः विद्वद्भिः वैज्ञानिकम् अन्वेषणं विहितम् अस्ति। 'डा. विल्सन' इत्यस्य पाश्चत्त्यस्य विदुषो मते अग्निपुराणं महत्त्वपूर्णो ग्रन्थो वर्तते। अत्र वर्णिता विषया यद्यपि प्राचीनाः सन्ति, तथापि एषां सङ्कलनं विविधेषु कालेषु जातं दृश्यते (शास्त्री १९५९, पृ. २)। मेक्डोनल इत्याख्यो विद्वान् महाभारताद् हरिवंशपुराणात् च विषयवस्तूनि गृहीत्वा रचितत्वाद् अग्निपुराणं महत्त्वहीनं मनुते (शास्त्री १९५९, पृ. २)। डा. विन्टरनित्जनामको विद्वान् पौरस्त्यवाङ्मयस्य प्रायेण सर्वेषां विषयाणां समावेशाद् अग्निपुराणं विश्वकोषं मनुते (शास्त्री १९५९, पृ. २)। अग्निपुराणे व्याकरणस्य, औषधविज्ञानस्य, शब्दकोषस्य, काव्यशास्त्रस्य, ज्योतिषस्य च विषयाः सङ्गृहीताः सन्ति। अतो भारतीयो विद्वान् वरदाचार्यः अपि अग्निपुराणं विश्वकोषं मनुते, बलदेवोपाध्यायश्च तद् एव अङ्गीकरोति (शास्त्री १९५९, पृ. २)। एवंविधानां पाश्चात्त्यानां पौरस्त्यानां च विदुषां मतपर्यालोचनेन ज्ञायते यद् अग्निपुराणे विविधेषु कालेषु विविधानां विषयाणां सङ्ग्रहः पाठकानां हितसम्पादनस्य उद्देश्येन विहितो दृश्यते। अतः स्पष्टतया अग्निपुराणं विश्वकोशं मन्तुं शक्यते।

यद्यपि पाश्चात्त्याः वेदव्यासस्य सर्वपुराणकर्तृत्वं प्रति सन्देहं कुर्वन्ति, तथापि अस्माकं पौरस्त्यपरम्परायाम् अष्टादशानां पुराणानाम् एव रचयिता वेदव्यासो मन्यते। अतः अग्निपुराणस्य च लेखको व्यास एव अस्ति। अग्निपुराणे परविद्याया अपरविद्यायाश्च चर्चा वर्तते। सर्वप्रथमम् अग्निदेवाद् वशिष्ठेन श्रुतत्वाद् अस्य नाम अग्निपुराणं जातमस्ति। उक्तं च- 'यत्तदीशानकं कल्पं वृत्तान्तमधिकृत्य च। वसिष्ठायाग्निना प्रोक्तमाग्नेयं तत्प्रचक्षते (व्यासः १९५७, पृ. १००)' इति। वशिष्ठमुखाद् व्यासेन व्यासमुखाच्च सूतेन श्रुत्वा सूतमुखाद् नैमिषारण्यक्षेत्रे शौनकादिभिः अस्य श्रवणप्रसङ्गः अग्निपुराणे एव लभ्यते (व्यासः १९५७, पृ. १)। यद्यपि अग्निपुराणस्य रचयितुः कालस्य च सम्बन्धे विमर्शस्य अनेके विषयाः सन्ति, परम् अत्र चर्चायाः विषयत्वेन तेषाम् उपस्थापनं न विधीयते। अधुना जनश्रुत्या व्यासस्य एव अग्निपुराणकर्तृत्वं स्वीक्रियते। एतेन पुराणानाम् आर्षत्वं च न व्याहन्यते। ३८३ अध्यायेषु निबद्धा ११४५७ श्लोका अग्निपुराणस्य कलेवरभूताः सन्ति। तत्र इतिहासेन, सर्गादिना, कर्मकाण्डेन, मूर्तिदेवालयानां निर्माणेन, भूगोलेन, ज्योतिषेण, युद्धविद्यया, तन्त्रविद्यया, वर्णधर्मेण, संस्कारैः, आश्रमव्यवस्थया, राजधर्मादिभिः, आयुर्वेदेन, काव्यशास्त्रेण, व्याकरणेन, योगेन, ब्रह्मज्ञानेन, अन्यपुराणवर्णितविषयैश्च सम्बद्धा अनेके विषया वर्णिताः सन्ति (शास्त्री १९५९, पृ. ७)। विविधानां विषयाणां समावेशादिदं पुराणं विश्वकोषत्वं भजमानं वर्तते। अत्र विदुषां प्रायेण समेषाम् अपि सम्मतिः दृश्यते। अनुसन्धातारः अस्य अध्ययनेन विविधानां विषयाणां ज्ञानं प्राप्नुवन्ति। अतः अस्य पुराणस्य महान् महिमा द्रष्टुं शक्यते अस्माभिः।

अग्निपुराणस्य ३३७ तमाद् अध्यायात् ३४७ तमम् अध्यायं यावद् एकादशाध्यायाः काव्यादीनां लक्षणं कुर्वन्ति। अतो विद्वांसः तान् एव एकादश अध्यायान् अग्निपुराणस्य काव्यशास्त्रेण सम्बद्धान् मन्वते। 'काव्यादिलक्षणम्' इति नाम्ना आरब्धे ३३७ तमे अध्याये काव्यनाटकादीनां अलङ्कारनिरूपणस्य प्रतिज्ञां विधाय ग्रन्थकारेण ध्वनितो वाङ्मयपार्यन्तिकानां विषयाणां सङ्केतो विहितो वर्तते। आदौ काव्यस्य परिभाषणं काव्यस्य महत्त्वप्रयोजनादीनां निरूपणं च विधाय अस्मिन् अध्याये ग्रन्थकृता गद्यकाव्यस्य सभेदं लक्षणं निरूपितम् अस्ति। पुनः अस्मिन् एव अध्याये पद्यकाव्यस्य भेदान् प्रतिपाद्य ग्रन्थकारेण महाकाव्यस्य चर्चा विस्तरेण विहिता वर्तते चेत् पद्यकाव्यस्य अन्येषां भेदानां सङ्क्षेपेण लक्षणं च विहितम् अस्ति (व्यासः १९५७, पृ. ६८६-६८८)। अग्निपुराणस्य ३३८ तमः अध्यायो नाट्यस्य निरूपणेन सम्बद्धो वर्तते। प्रथमं दृश्यकाव्यस्य भेदान् निरूप्य नाटकस्य लक्षणं तस्य प्रकारान् च ग्रन्थकृद् अत्र निरूपितवान् अस्ति। ततश्च अत्र

अर्थप्रकृतीनाम्, चेष्टानाम्, सन्धीनां च निरूपणं विधाय बीजाख्याया अर्थप्रकृतेः, मुखाख्यायाः सन्धेश्च स्वरूपादीनि निर्धारितानि विद्यन्ते । अन्त्ये च श्रेष्ठस्य नाटकस्य गुणान् निरूप्य ग्रन्थकृता अत्र नाटके प्रयोज्यानां देशकालादीनां सङ्केतः अपि विहितो वर्तते (व्यासः १९५७, पृ. ६८८-६९०) । पुनः अस्य पुराणस्य ३३९ तमे अध्याये ग्रन्थकृता श्रृङ्गारादीनां रसानां प्रतिपादनं विहितम् अस्ति । अत्र सप्रकारं श्रृङ्गारादीनां नवानां रसानां स्वरूपाणि सङ्कथ्य ग्रन्थकारः तेषां रसानां स्थायिभावानाम्, आलम्बनविभावानाम्, उद्दीपनविभावानाम्, अनुभावानाम्, व्यभिचारिभावानां च निरूपणं विहितवान् अस्ति । पुनः नायकनायिकादीनां नाटकपात्राणां लक्षणादिकं निरूप्य ग्रन्थकृता अयम् अध्यायः समाप्तिं नीतः अस्ति (व्यासः १९५७ पृ. ६९१-६९३) । अस्मिन् एव अध्याये कवेः प्रजापतिना साम्यं प्रदर्शयतः ग्रन्थकारस्य उक्तिः एवंविधा वर्तते- 'अपारे काव्यसंसारे कविरेव प्रजापतिः । यथास्मै रोचते विश्वं तथेदं परिवर्तते ॥ श्रृङ्गारी चेत् कविः काव्ये जातं रसमयं जगत् । स चेत् कविर्वीतरागो नीरसं व्यक्तमेव तत् (व्यासः १९५७, पृ. ६९१)' इति । अग्निपुराणस्य ३४० तमे अध्याये वामनेन अभिमतानां रीतीनां चर्चा वर्तते । अत्र पाञ्चाली, गौडी, वैदर्भी, लाटी इति नामभिः चतस्रो रीतयः प्रतिपादिताः सन्ति । चतसृषु प्रत्येकं रीतीनां स्वरूपस्य भेदादीनां च निरूपणेन साकम् अत्र अन्यासां भारती, आरभटी इत्यादीनां वृत्तीनां च वर्णनं ग्रन्थकृता विहितं दृश्यते (व्यासः १९५७, पृ. ६९४) । एवं च ३४१ तमे अध्याये ग्रन्थकारेण अग्निपुराणे नृत्यादौ विधेयानाम् अङ्गकर्मणां निरूपणं विहितम् अस्ति । अत्र नृत्ये नायिकाभिः कार्याणां चेष्टानां विभागं कृत्वा तेषां स्वरूपाणि च ग्रन्थकृता प्रतिपादितानि सन्ति । आङ्गिकाभिनयत्वेन अङ्गचेष्टानां निरूपणक्रमे ग्रन्थकारेण अत्र नाट्ये प्रयोक्तव्यानां सर्वेषामपि शरीरस्य अवयवानां चेष्टादयः प्रतिपादिताः विद्यन्ते (व्यासः १९५७, पृ. ६९५-६९६) । ततः सम्प्राप्तः ३४२ तमोऽध्यायो अभिनयादिनिरूपणपरो दृश्यते । अत्र ग्रन्थकारेण चतुर्विधानामेव अभिनयानां स्वरूपाणि प्रतिपादितानि सन्ति । ततोऽभिनयवशात् पुष्टिं प्राप्याणां श्रृङ्गारादीनां रसानां लक्षणनिरूपणेऽप्ययमध्यायो नितरां प्रयत्नशीलो दृश्यते । ततश्चास्मिन्नेवाध्याये ग्रन्थकारः अलङ्कारस्वरूपं प्रतिपाद्य तद्भेदान् निरूप्य च शब्दालङ्कारस्य नवानां भेदानां निदर्शनं कृतवानस्ति (व्यासः, १९५७ : ६९६-६९८) । ततश्च अग्निपुराणकृत् ३४३ तमे अध्याये भेदोपभेदानां निर्देशनेन अनुप्रासः, यमकम्, चित्रम्, बन्धः इत्याख्यानां चतुर्णां शब्दालङ्काराणां लक्षणं विस्तृत्या वर्णितवान् अस्ति (व्यासः, १९५७ : ६९९-७०२) । शब्दालङ्काराणां निरूपणानन्तरं अग्निपुराणस्य ३४४ तमे अध्याये ग्रन्थकृता अर्थालङ्काराः निरूपिताः वर्तन्ते । सर्वप्रथमं स्वरूपादीनां सप्तानाम् अलङ्काराणां परिगणनं विधाय स्वरूपालङ्कारभेदत्वेन उपमा, रूपकम्, सहोक्तिः, अर्थान्तरन्यासः इत्याख्याः चत्वारः अलङ्काराः उपस्थापिताः सन्ति । तेषां भेदोपभेदानां वर्णनानन्तरं विरोधमूलकानाम् अलङ्काराणां प्रतिपादनं विधाय ग्रन्थकृता हेत्वलङ्कारः अत्र सभेदं निरूपितो वर्तते (व्यासः १९५७, पृ. ७०३-७०५) । शब्दालङ्काराणाम् अर्थालङ्काराणां च पृथक् निरूपणाद् अनन्तरं ग्रन्थकृता ३४५ तमे अध्याये शब्दम् अर्थं च आश्रितानां शब्दार्थालङ्काराणां निरूपणं विषयीकृतम् अस्ति । प्रशस्त्यादीनां षण्णाम् अलङ्काराणां निरूपणेन प्रारब्धे अस्मिन् अध्याये आक्षेपध्वनेः अन्तर्गतत्वेन समासोक्तिः, पर्यायोक्तिः, अपह्नुतिः चेति त्रयाणाम् अलङ्काराणां प्रतिपादनं ग्रन्थकृता विहितम् अस्ति (व्यासः १९५७, पृ. ७०५-७०६) । अलङ्काराणां निरूपणाद् अनन्तरं ३४६ तमे अध्याये ग्रन्थकृता अग्निपुराणे काव्यगुणानां विवेको विहितो विद्यते । गुणं परिभाष्य समारब्धे अस्मिन् अध्याये काव्ये गुणानां महत्त्वं प्रतिपाद्य सभेदं गुणानां लक्षणानि प्रदर्शितानि सन्ति । अत्र सप्तानां शब्दगुणानां षण्णाम् अर्थगुणानां षण्णां च शब्दार्थगुणानां प्रतिपादनम् अस्ति (व्यासः १९५७, पृ. ७०६-७०७) । अग्निपुराणस्य काव्यशास्त्रचर्चाया अन्तिमः अध्यायः ३४७ तमः अध्यायः । अत्र

ग्रन्थकृता परिहार्यत्वेन काव्यदोषा निरूपिताः सन्ति । वक्तृवाचकयोः भेदेन दोषाणां सप्तप्रकारकत्वं निरूप्य अस्मिन् अध्याये तेषाम् एव दोषाणां लक्षणादीनि प्रतिपादितानि सन्ति । ततो दोषाणां परिहारोपायस्य कवीनां समुदाचाराणां च निरूपणेन अयम् अध्यायः समाप्तिं गतो वर्तते (व्यासः १९५७, पृ. ७०७-७१०) ।

एवं छन्दोनिरूपणाद् आरभ्य ग्रन्थकारः अग्निपुराणस्य काव्यशास्त्रभागे काव्यस्य, नाटकस्य, रसानाम्, रीतेः, अभिनयस्य, नृत्यानाम्, अलङ्काराणाम्, गुणानाम्, दोषाणां च निरूपणं विहितवान् अस्ति । अत्र विषयनिरूपणाद् अपि सङ्ग्रहस्य प्रवृत्तिः आधिक्येन द्रष्टुं शक्यते ।

अग्निपुराणस्य ३३८ तमः अध्यायो नाटकस्य स्वरूपादीनां वर्णनपरो विद्यते इति पूर्वम् एव उक्तम् अस्ति । इतः परम् अत्र तम् एव अध्यायम् आधृत्य नाटकस्य स्वरूपादीनि विविच्यन्ते ।

'नाटयति' इत्यर्थे णिजन्ताद् नट्धातोः ण्वुल्प्रत्ययविधानेन नाटकशब्दो निष्पद्यते । काव्यस्य दृश्यभेदः प्रायेण नाटकशब्देन गृह्यते । नाटकं नाट्यं च कथ्यते । दशरूपककारो धनञ्जयः 'अवस्थानुकृतिर्नाट्यम्' (धनञ्जयः १९९४, पृ. ६) इति कथयन् अवस्थाया अनुकरणस्य नाट्यत्वं स्वीकरोति । चतुर्भिः एव अभिनयेन अनुकार्यस्य काव्ये वर्णितस्य नायकस्य धीरोदात्तादीनां गुणानाम् अनुकरणेन सारूप्यप्राप्तिः नाटकम् अस्ति । दृश्यत्वाद् नाटकं रूपं च कथ्यते । 'रूपं दृश्यतयोच्यते (धनञ्जयः १९९४, पृ. ७)' इति वचनं तत्र प्रमाणम् अस्ति । यथा दृश्यत्वेन नीलादीनां रूपत्वं स्वीक्रियते, तथैव दृश्यत्वाद् नाटकस्य च रूपत्वं स्वीक्रियते । अनुकार्यस्य अनुकर्तरि आरोपाद् इदं रूपकं च कथ्यते, यतो हि 'रूपकं तत्समारोपात् (धनञ्जयः १९९४, पृ. ७)' इति धनञ्जयस्य उक्तिः अस्ति । अग्निपुराणस्य अनुसारेण नाटकं धर्मः, अर्थः, कामः चेति त्रयाणां पुरुषार्थानां साधनस्य साधनम् अस्ति । उक्तं च अग्निपुराणे- 'त्रिवर्गसाधनं नाट्यमित्याहुः करणं च यत् (व्यासः १९५७, पृ. ६८९) ।

अग्निपुराणे नाटकस्य सप्तविंशतिः प्रकाराः प्रदर्शिताः सन्ति । नाटकनिरूपणाख्ये अग्निपुराणस्य अस्मिन् ३३८ तमे अध्याये आदौ एव दृश्यकाव्यस्य प्रकाराः इत्थं प्रदर्शिताः सन्ति- 'नाटकं सप्रकरणं डिम ईहामृगोऽपि वा । ज्ञेयः समवकारश्च भवेत्प्रहसनं तथा ॥ व्यायोगभाणवीथ्यङ्कत्रोटकान्यथ नाटिका । सट्टकं शिल्पकः कर्ण एको दुर्मल्लिका तथा ॥ प्रस्थानं भाणिका भाणी गोष्ठी हल्लीशकानि च । काव्यं श्रीगदितं नाट्यरासकं रासकं तथा ॥ उल्लाप्यकं प्रेङ्क्षणं च सप्तविंशतिधैव तत् (व्यासः १९५७, पृ. ६८८-६८९)' । एतस्या उक्तेः अनुसारेण नाटकम्, प्रकरणम्, डिमः, ईहामृगः, समवकारः, प्रहसनम्, व्यायोगः, भाणः, वीथी, अङ्कः, त्रोटकम्, नाटिका, सट्टकम्, शिल्पकम्, कर्णः, दुर्मल्लिका, प्रस्थानम्, भाणिका, भाणी, गोष्ठी, हल्लीशकम्, श्रीगदितम्, नाट्यरासकम्, रासकम्, उल्लाप्यकम्, प्रेङ्क्षणं चेति दृश्यकाव्यस्य सप्तविंशतिः प्रकाराः सन्ति ।

सामान्या विशेषा चेति नाटकस्य द्वे प्रवृत्ती भवतः । प्रथमा सामान्या प्रवृत्तिः सर्वेषु नाटकेषु दृश्यते चेद् द्वितीया विशेषा प्रवृत्तिः केषुचिदेव नाटकेषु उपतिष्ठति । उक्तं च- 'सामान्यं च विशेषश्च लक्षणस्य द्वयी गतिः । सामान्यं सर्वविषयं विशेषः क्वापि वर्तते (व्यासः १९५७, पृ. ६८९)' इति । पूर्वरङ्गः, देशकालप्रस्तुतिः, रसाः, भावाः, विभावाः, अनुभावाः, अभिनयाः, अङ्कविभाजनम्, कार्यावस्थायाः प्रतिपादनं चेत्यादीनि सकलानां नाटकानां विषयत्वेन स्थितानि तत्त्वानि नाटकस्य सामान्याः प्रवृत्तयः सन्ति । विशेषप्रवृत्तीनां प्रयोगो विशेषावसरेषु एव जायते । अत्र अग्निपुराणस्य प्रमाणम् यथा- 'पूर्वरङ्गे निवृत्ते द्वौ देशकालावुभावपि । रसभावविभावानुभावा अभिनयास्तथा । अङ्कः स्थितश्च सामान्यं सर्वत्रैवोपसर्पणात्

। विशेषोऽवसरे वाच्यः सामान्यं पूर्वमुच्यते (व्यासः १९५७, पृ. ६८९) इति।

नाटकारम्भात् पूर्वं रङ्गमञ्चे यद् विधीयते, तत् पूर्वरङ्गं कथ्यते । अग्निपुराणस्य अनुसारेण पूर्वरङ्गस्य नान्द्यादीनि द्वात्रिंशद् अङ्गानि सन्ति। तत्र इष्टदेवानां प्रणतिः, गुरुजनानां स्तुतिः, गवां ब्राह्मणानां नृपादीनां मङ्गलकामना च विधीयते । उक्तं च अग्निपुराणे- 'इतिकर्तव्यता तस्य पूर्वरङ्गो यथाविधि । नान्दीमुखानि द्वात्रिंशदङ्गानि पूर्वरङ्गके ॥ देवतानां नमस्कारो गुरूणामपि च स्तुतिः । गोब्राह्मणनृपादीनामाशीर्वादादि गीयते (व्यासः १९५७, पृ. ६८९)' इति। नाटके नान्द्याः अन्ते सूत्रधारस्य प्रवेशः कार्यते । सूत्रधारो नाटकस्य विषयादीनां सङ्केतकर्ता अस्ति । सूत्रधारो नाटककर्तुः वंशपरम्पराया गुरुपरम्परायाश्च सूचनं विधाय नाटकस्य पूर्वकथां संसूचयति । ततो नाटकस्य प्रयोजनं तत्सन्देशं च स सूत्रवाक्यैः विदधाति। कथयति अग्निपुराणम् अत्र- 'नान्द्यन्ते सूत्रधारोऽसौ रूपकेषु निबध्यते। गुरुपूर्वक्रमं वंशप्रशंसा पौरुषं कवेः । सम्बन्धार्थश्च काव्यस्य पञ्चैतानेष संसृजेत् (व्यासः १९५७, पृ. ६८९)' इति । सूत्रधारो नटीविदूषकयोः पारिपार्श्विकस्य वा साहाय्येन एतान् विषयान् सङ्केतयति। नट्या विदूषकेण पारिपार्श्विकेन वा चमत्कृतिपूर्णैः रमणीयैः वाक्यैः संवादं विधाय सूत्रधारो नाटकस्य आरम्भे विषयादीनां सङ्केतनं करोति । अयं संवादः आमुखं प्रस्तावना वा कथ्यते । अग्निपुराणवचनमत्र एवमस्ति- 'नटी विदूषको वापि पारिपार्श्विक एव वा। सहिताः सूत्रधारेण संलापं यत्र कुर्वते ॥ चित्रैर्वाक्यैः स्वकार्यार्थे प्रस्तुताक्षेपिभिर्मिथः । आमुख्यं तत्तु विज्ञेयं बुधैः प्रस्तावनापि सा (व्यासः १९५७, पृ. ६८९) इति । नाटकस्य बीजम् आधृत्य आमुखस्य प्रवृत्तकम्, कथोद्घातः, प्रयोगातिशयः चेति त्रयो भेदाः सन्ति। उक्तम् अस्ति अग्निपुराणे- प्रवृत्तकं कथोद्घातः प्रयोगातिशयस्तथा। आमुख्यस्य त्रयो भेदा बीजांशेषूपजायते (व्यासः १९५७, पृ. ६८९) इति।

यत्र सामयिकं चरित्रम् आश्रित्य सूत्रधारो विषयादिकं वर्णयति, वर्णनस्य समकालम् एव सम्बद्धानां चरित्राणां प्रवेशश्च रङ्गमञ्चे भवति, तत्र प्रवृत्तकं नाम आमुखं जायते। उक्तं च अस्ति अग्निपुराणे- 'कालं प्रवृत्तमाश्रित्य सूत्रधृग्यत्र वर्णयेत्। तदाश्रयस्य पात्रस्य प्रवेशस्तत्प्रवृत्तकम् (व्यासः १९५७, पृ. ६८९) इति। यत्र सूत्रधारस्य वाक्यं वाक्यार्थं वा पुनः उच्चारयतः पात्रस्य प्रवेशो विधीयते, तत्र कथोद्घाताख्यम् आमुखं सम्भवति। उक्तं च अग्निपुराणे- सूत्रधारस्य वाक्यं वा यत्र वाक्यार्थमेव वा। गृहीत्वा प्रविशेत्पात्रं कथोद्घातः स उच्यते (व्यासः १९५७, पृ. ६८९)' इति। यत्र च सूत्रधारः विषयाणां सङ्केतनादिकं विधाय स्वकर्तव्यस्य समाप्तिं कृत्वा निष्क्रामति, तदनन्तरं नाटकस्य पात्राणां प्रवेशो भवति, तत्र प्रयोगातिशयाभिधम् आमुखं भवति। उक्तं च- 'प्रयोगेषु प्रयोगं तु सूत्रधृग्यत्र वर्णयेत्। ततश्च प्रविशेत्पात्रं प्रयोगातिशयो हि सा (व्यासः १९५७, पृ. ६८९)' इति।

इतिवृत्तं नाटकस्य कथावस्तु वर्तते। एतद् नाटकस्य शरीरम् उच्यते। अस्य च सिद्धम् उत्प्रेक्षितं चेति भेदद्वयं वर्तते। शास्त्रादिभ्यो गृहीतम् इतिवृत्तं सिद्धं कथ्यते चेत् कविकल्पनया प्रसूतम् इतिवृत्तम् उत्प्रेक्षितं कथ्यते । अत्र अग्निपुराणेन अभिहितं वर्तते यत्- 'शरीरं नाटकादीनामितिवृत्तं प्रचक्षते । सिद्धमुत्प्रेक्षितं चेति तस्य भेदावुभौ स्मृतौ । सिद्धमागमदृष्टं च सृष्टमुत्प्रेक्षितं कवेः (व्यासः १९५७, पृ. ६८९-६९०) इति।

अर्थस्य अभिप्रायस्य प्रकृतिः उपायः अर्थप्रकृतिः अस्ति । अतो नाटकस्य फलप्राप्तेः उपायाः अर्थप्रकृतिशब्देन अभिधीयन्ते। बीजम्, विन्दुः, पताका, प्रकरी, कार्यं चेति पञ्च अर्थप्रकृतयो नाटके भवन्ति। अर्थप्रकृतीनां फलरूपाः चेष्टाश्च आरम्भः, यत्नः, सद्भावः, नियताप्तिः, फलागमः चेति पञ्च एव सन्ति। अर्थप्रकृतीनां चेष्टाभिः सन्धायकानि सन्धयश्च मुखम्, प्रतिमुखम्, गर्भः, विमर्शः, निहरणं चेति पञ्च एव विद्यन्ते। एतस्मिन् विषये अग्निपुराणे अभिहितं वर्तते यत्- 'बीजं विन्दुः

पताका च प्रकरी कार्यमेव च। अर्थप्रकृतयः पञ्च पञ्च चेष्टा अपि क्रमात्। प्रारम्भश्च प्रयत्नश्च प्राप्तिः सद्भाव एव च। नियता च फलप्राप्तिः फलायोगश्च पञ्चमः ॥ मुखं प्रतिमुखं गर्भो विमर्शश्च तथैव च। तथा निहरणं चेति क्रमात् पञ्चैव सन्धयः (व्यासः १९५७, पृ. ६९०)' इति। बीजं नाटकस्य तत् स्थलम् अस्ति, यत्र कथावस्तुनः स्वल्पः सङ्केतः विधीयते। तेन सङ्केतेन दर्शका नाटकस्य समग्रमपि कथावस्तु अनुमातुं शक्नुवन्ति। अग्निपुराणमत्र कथयति- 'अल्पमात्रं समुद्दिष्टं बहुधा यत्प्रसर्पति। फलावसानं यच्चैव बीजं तदभिधीयते (व्यासः १९५७, पृ. ६९०)' इति। बीजं चमत्कृतेन अर्थेन, रसादिना च उपस्थाप्यते। बीजे नाटकेन सम्बद्धस्य कथावस्तुनः अनुकृतिस्थलं मुखसन्धिः अस्ति। कथितम् अस्ति अग्निपुराणे- 'यत्र बीजसमुत्पत्तिर्नानार्थरससम्भवा। काव्ये शरीरानुगतं तन्मुखं परिकीर्तितम् (व्यासः १९५७, पृ. ६९०)' इति। अभीष्टस्य कथावस्तुनो निबन्धनम्, कथाया अक्षीयमाणत्वम्, अभिनयादिना नाटकस्य आनन्दमयत्वम्, गोपनीयानां वस्तूनां गोपनम्, आख्यानस्य आश्चर्येण कथनम्, प्रकाशनीयानां वस्तूनां प्रकाशनं चेति नाट्यविषया मुखसन्धौ एव सङ्केतनीयाः। एवं यत्र न विधीयते, तद् नाटकम् अङ्गहीनो जन इव शोभाहीनं भवति। उक्तं च- 'इष्टस्यार्थस्य रचना वृत्तान्तस्यानुपक्षयः। रागप्राप्तिः प्रयोगस्य गुह्यानां चैव गूहनम्। आश्चर्यवदभिख्यातं प्रकाशानां प्रकाशनम्। अङ्गहीनो नरो यद्वन्न श्रेष्ठं काव्यमेव च (व्यासः १९५७, पृ. ६९०) इति। बीजस्य मुखसन्धेश्च स्वरूपप्रदर्शनानन्तरं बिन्द्वादीनां प्रतिमुखादीनां निरूपणं च यत् कर्तव्यम् आसीत्, तद् अग्निपुराणे विहितं न दृश्यते। इतः परं देशकालादीनां निरूपणेन ग्रन्थकारो नाटकेन सम्बद्धम् इमम् अध्यायं समाप्नोति।

काम् अपि कथां देशकालयोः अभावे नाटककर्ता निबद्धुं न शक्नोति। अतो यथानियमं नाटकेषु देशकालयोः उपनिबन्धनं कार्यम्। उक्तम् अस्ति अग्निपुराणे- 'देशकालैर्विना किञ्चिन्नेतिवृत्तं प्रवर्तते। अतस्तयोरुपादानं नियमात्पदमुच्यते (व्यासः १९५७, पृ. ६९०)' इति। अत्र अग्निपुराणे नाटके प्रयोज्ययोः देशकालयोः सङ्केतः अपि विहितः अस्ति। अग्निपुराणस्य अनुसारेण नाटके भारतवर्षेण सम्बद्धानाम् एव देशानां प्रयोगो विधेयः, कालश्च सत्येन त्रेतया द्वापरेण वा सम्बद्धः प्रयोज्यः। देशकालयोः सम्यग् उपाख्यानेन विना दर्शकानां मनसि रसस्य अनुभूतिः नियमेन न जायते, तेन देशकालयोः सम्यग् निबन्धनेन एव नाटकम् उत्कर्षं प्राप्नोति। अत्र अग्निपुराणं ब्रूते- 'देशेषु भारतं वर्षं काले कृतयुगत्रयम्। नर्ते ताभ्यां प्राणभृतां सुखदुःखोदयः क्वचित् (व्यासः १९५७, पृ. ६९०)' इति। नाटकस्य अङ्के सृष्ट्या सम्बद्धानां विषयाणां निबन्धनं च अग्निपुराणं दोषं न मनुते। अग्निपुराणे अभिहितम् अस्ति- 'सर्गे सर्गातिवार्ता च प्रसज्जन्ती न दुष्यति (व्यासः, १९५७ : ६९०)' इति।

एवं नाटकेन सम्बद्धानां विविधानां विषयाणां प्रतिपादनेन नाटकनिरूपणाख्यः अयम् अग्निपुराणस्य ३३८ तमः अध्यायः अत्र एव समाप्तिं गच्छति। इतः अधिकाः अपि नाटकेन सम्बद्धाः अनेके वर्णनीयाः विषयाः सन्ति परम् अस्मिन् अध्याये ग्रन्थकारः तान् विषयान् न विषयीकरोति। अतः अध्यायः अयम् अपूर्ण इव प्रतीयते।

उपसंहारः

ज्ञानेन विज्ञानेन च सम्बद्धाः अनेके विषयाः अग्निपुराणे समाविष्टाः सन्ति। तेन अग्निपुराणं विश्वकोषत्वेन व्यवह्रियते। अत्र काव्यशास्त्रेण सम्बद्धा विषया अपि अन्तर्हिता विद्यन्ते। ३३७ तमाद् अध्यायात् ३४७ तमम् अध्यायं यावद् अग्निपुराणं काव्यशास्त्रीयाणां विषयाणां चर्चां करोति। तेषु ३३८ तमे अध्याये नाटकेन सम्बद्धा विषया उपवर्णिताः सन्ति। नाटकस्वरूपस्य, विभागानाम्, तत्त्वानाम्, नटीविदूषकयोः, आमुखादीनाम्, कथावस्तुनः, अर्थप्रकृतीनाम्, चेष्टानाम्,

सन्धीनाम्, देशकालयोश्च प्रतिपादनम् अग्निपुराणेन नाटकनिरूपणपरे अस्मिन् अध्याये विहितम् अस्ति । यद्यपि नाटकेन सम्बद्धानां विविधानां विषयाणां समावेशः अग्निपुराणस्य अस्मिन् ३३८ तमे अध्याये वर्तते, तथापि अयम् अध्यायः अपूर्ण इव प्रतीयते । अत्र अर्थप्रकृतीनां सन्धीनां च विभागस्य निरूपणाद् अनन्तरं बीजाख्याया अर्थप्रकृतेः, मुखाख्यायाः सन्धेश्च सम्यक् प्रतिपादनं विहितम् अस्ति, परं बिन्द्वादीनाम् अर्थप्रकृतीनां प्रतिमुखादीनां सन्धीनां च विषये ग्रन्थो मौनम् आकलयति । पुनः देशकालयोः निरूपणेन असौ अध्यायः समाप्तिं गतः अस्ति । इतः परम् अन्येषु अध्यायेषु नाटकेन सम्बद्धानाम् एव अभिनयादीनां निरूपणसम्बद्धाः प्रसङ्गाः प्राप्यन्ते, परं ततो वियोजितानां विषयाणां योगः कुत्रापि न प्राप्यते । यद्यपि नाटकनिरूपणे अग्निपुराणस्य पूर्णत्वं न दृश्यते, तथापि काव्यशास्त्रेण सम्बद्धानां विविधानां विषयाणां प्रस्तुत्या अयं ग्रन्थः काव्यशास्त्रनिरूपकाणां ग्रन्थानां पङ्क्तौ स्वकीयां दृढाम् उपस्थितिं प्रदर्शयति ।

सन्दर्भग्रन्थसूची

धनञ्जयः (सन् १९९४), *दशरूपकम्*, द.सं., मेरठ : साहित्य भण्डार ।

व्यासः (वि.सं. सन् १९५७), *अग्निपुराणम्*, प्र.सं., कोलकाता : गुरुमण्डल सिरिज ।

व्यासः (वि.सं. २०६७), *श्रीमद्देवीभागवतमहापुराणम्* (सानुवादः), प्र. ख., गोरखपुर : गीताप्रेस ।

व्यासः (वि.सं. २०२९), *कूर्मपुराणम्*, प्र.सं., वाराणसी : सर्वभारतीय काशीराजन्यासमण्डलम् ।

शास्त्री, रामलाल वर्मा (सन् १९५९), *अग्निपुराण का काव्यशास्त्रीय भाग*, प्र.सं., दिल्ली : नेशनल पब्लिशिङ्ग हाउस ।